

อยู่อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล

Living Contemporarily in the Digital Age

เสาวลักษณ์ พันธบุตร
Saowaluck Phanthabutr

บทคัดย่อ

สังคมในยุคนี้เป็นสังคมยุคดิจิทัลที่สื่อและเทคโนโลยีมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิต โลกถูกย่อให้เล็กลงด้วยเทคโนโลยี การติดต่อสื่อสาร การสืบค้นข้อมูลต่างๆ เป็นได้อย่างสะดวกและรวดเร็วส่งผลต่อวิถีชีวิตตั้งแต่วัยเด็กจนถึงคนสูงวัย แล้วการอยู่อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัลต้องมีการปรับตัวอย่างไรเพื่อให้มีประสิทธิภาพและเท่าทันเทคโนโลยีและสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลาได้นั้น ต้องพัฒนาความรู้และมีการคิดวิเคราะห์ข้อมูลข่าวสารและการแสดงความคิดเห็นต่างๆ ในโลกออนไลน์ เพื่อนำมาสู่การใช้ข้อมูลสารสนเทศเพื่อการตัดสินใจได้อย่างถูกต้องและเท่าทันสถานการณ์ต่อการเติบโตของสังคม โลกธุรกิจและบริการออนไลน์ที่เปลี่ยนแปลง ตลอดจนรูปแบบการศึกษาที่เปลี่ยนเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต การบริการทางด้านสุขภาพทั้งจากภาคเอกชนและภาครัฐ และการเพิ่มโอกาสด้านการประกอบอาชีพต่างๆ การปรับตัวเพื่อเป็นคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัลรวมถึงการปรับเปลี่ยนความคิดให้เท่าทันอย่างสร้างสรรค์ ผสมผสานการยอมรับความแตกต่างของแต่ละบุคคลและความแตกต่างของวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายภายใต้แนวคิดนอกรอบอย่างสร้างสรรค์ ในฐานะคนไทยควรรักษาความเป็นตัวตนด้วยสติปัญญา ไม่เชื่อหรือเปลี่ยนแปลงอย่างไรเหตุผล การแสดงเอกลักษณ์ของตนเองในเชิงเพื่อพัฒนาต่อยอด และการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพในสังคมภายใต้ความแตกต่างทางความคิดจากคนอื่น ๆ แต่ยังคงเหลือพื้นที่ของตนเองเพื่อใช้ชีวิตอย่างสร้างสรรค์อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล

คำสำคัญ : ยุคดิจิทัล / สังคมออนไลน์ / คิดนอกรอบ / ยอมรับความแตกต่าง / คนร่วมสมัย

Abstract

The world has become smaller with technology. The communication and information finding are very easy and convenient, consequently, this has affected ways people of all ages think. How do contemporary people in this changing society adjust themselves to live efficiently with the technology?

They must develop new knowledge and analysis of information and sharing ideas online, leading to efficient use of information for accurate decision making. As a Thai citizen, we should intelligently keep our uniqueness. Do not senselessly believe or change. Keep our uniqueness and creative development, effective communication among the different ideas but at the same time, have personal space to live creatively in this contemporarily digital world.

Keyword : digital age / online society / lateral thinking / open-minded / contemporary

อยู่อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล

โลกถูกทำให้เล็กลงสำหรับการใช้ชีวิตในยุคดิจิทัล เป็นสังคมที่สื่อและเทคโนโลยีมีอิทธิพลต่อการเติบโตของเศรษฐกิจและสังคม ส่งผลต่อวิถีชีวิตของมนุษย์ตั้งแต่วัยเด็กจนถึงคนสูงวัย เกิดการเปลี่ยนแปลงของประชากรโลกและสิ่งแวดล้อม ทัศนคติด้านการบริโภคของมนุษย์เปลี่ยนแปลงไป เป็นยุคที่ผู้บริโภคร่วมเขามามีบทบาทกำหนดทิศทางของสินค้า อันเป็นผลมาจากการเกิดขึ้นของวัฒนธรรมอินเทอร์เน็ตในช่วงศตวรรษที่ 21 ที่กระแสดความคิดเป็นกระแสแห่งการวิพากษ์และการตั้งคำถามต่อปรากฏการณ์ รวมถึงเป็นสังคมแห่งข้อมูลที่ไม่จำกัด ที่ส่งผลให้การติดต่อสื่อสาร การค้นหาข้อมูลเพื่อการศึกษา การทำธุรกิจ เพื่อสุขภาพ

หรือแม้แต่การท่องเที่ยว สามารถทำการค้นหาได้ผ่านหน้าจocomพิวเตอร์และหน้าจอของสมาร์ทโฟนในโลกยุคดิจิทัล ที่เทคโนโลยีทำให้การติดต่อสื่อสารทำได้ง่าย รวดเร็ว ข้อมูลข่าวสารถูกแลกเปลี่ยน ไม่เพียงแต่หน่วยงานที่ทำหน้าที่บริหารองค์กรของตนเอง ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholders) บัณฑิตบุคคล ผู้บริโภคมีบทบาทสำคัญในการเข้ามามีส่วนร่วมในการคิด การกำหนดทิศทางหรือแม้แต่การจัดสรรทรัพยากร เกิดความหลากหลายของการผสมผสานทั้งแนวคิด กระบวนการในการทำงาน รวมถึงการข้ามวัฒนธรรม (crossculture) อย่างเช่น โอมิซิสของบริษัท Warakudo สินค้าใหม่ที่แรกในฮอกไกโด ที่ขายดีและโด่งดังในญี่ปุ่น ที่นำเอาขนมโมจิแบบญี่ปุ่น เหนียวๆ นุ่มๆ ยืดๆ ผสมกับขนมแบบยุโรปที่มีชีส โดยนำความหลากหลายมาผสมผสานและแสดงแนวคิดผ่านการสื่อสารให้ผู้บริโภคเข้าใจถึงที่มาของขนมโอมิซิส จะเห็นได้ว่ามุมมองของสังคมขณะนี้เน้นและให้ความสำคัญกับการสื่อสารในพื้นที่สาธารณะ และการสื่อสารกับคนรอบข้างผ่านโลกเสมือน ซึ่งต่างจากสังคมแบบเดิมที่ให้ความสำคัญกับเรื่องเล่าเล็กๆ (micronarratives) แต่ให้ความสำคัญกับคำว่า “ความคิดนอกกรอบ” เช่นเดียวกัน และความหลากหลายทางความคิดของคนอื่นๆ

การแสดงออกในพื้นที่สาธารณะและความหลากหลายของการคิดนอกกรอบ ภายใต้วัฒนธรรมดิจิทัล และอินเทอร์เน็ตนั้น ความเป็นคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล ต้องคิดต้องทำอะไรอย่างไร พูดแบบไหน อยู่แบบไหน ให้ร่วมสมัยกับเด็กและเยาวชนในยุคปัจจุบันที่ผู้ใหญ่ทั้งหลายเรียกว่า Digital Native เพราะกลุ่มเด็กและเยาวชนเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่เกิดมาและมีความคุ้นชินกับชีวิตในยุควัฒนธรรมดิจิทัลทุกที่ทุกเวลา ด้วยรูปแบบและช่องทางของธุรกิจและบริการออนไลน์ที่เพิ่มขึ้นจำนวนมากอย่างง่ายดาย แต่เยาวชนส่วนใหญกลับเป็นผู้ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศที่ต้องการการพัฒนาความรู้ การคิดเชิงวิเคราะห์ รวมถึงทักษะการสื่อสารและการจัดการสารสนเทศสำหรับยุคดิจิทัลอย่างสร้างสรรค์ เพื่อให้เท่าทันกับการเพิ่มขึ้นของธุรกิจและบริการในรูปแบบออนไลน์ ผู้ที่มีทักษะพร้อมอย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัลมักจะเป็นผู้ได้รับประโยชน์ในการเข้าถึงบริการทางสุขภาพ การศึกษา ธุรกิจ และบริการจากภาครัฐ ทำให้มีโอกาสสำหรับการถูกว่าจ้างงาน การศึกษา และการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน

แต่การเข้าถึงเทคโนโลยีสารสนเทศ ไม่ได้เกิดขึ้นทั่วทุกมุมโลก หากพิจารณาข้อมูลจากเว็ลด์แบงก์ โดย Ulrich Zachau (2559) ระบุว่า

ปัจจุบัน ประชากรโลกร้อยละ 95 สามารถเข้าถึงสัญญาณดิจิทัล เหลืออีกร้อยละ 5 ที่ยังไม่มีโอกาส ประชากรโลกร้อยละ 73 มีโทรศัพท์เคลื่อนที่ที่ใช้ ในขณะที่อีกร้อยละ 27 ยังไม่มี ประชากรร้อยละ 46 ซึ่งเป็นจำนวน

เกือบจะครึ่งหนึ่งของประชากรโลกเข้าถึงอินเทอร์เน็ต แต่คนส่วนใหญ่ยังเข้าไม่ถึง และมีเพียงร้อยละ 19 ของคนทั่วโลกเท่านั้นที่เข้าถึงเทคโนโลยีการสื่อสารผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ตความเร็วสูง นอกจากนี้แล้ว ความแตกต่างในการเข้าถึง ทั้งตามเพศสภาพ ภูมิศาสตร์ อายุ รายได้ในแต่ละประเทศ (ย่อหน้า 3) จากความแตกต่างของประชากรโลกที่เข้าถึงเทคโนโลยีทางการสื่อสารเพียงร้อยละ 19 ซึ่งในจำนวนนี้ประเทศไทย เป็นหนึ่งในพื้นที่ที่มีการให้บริการอินเทอร์เน็ตได้ครอบคลุมเกือบทุกพื้นที่ และด้วยการเข้าถึงเทคโนโลยีสารสนเทศเช่นนี้ ส่งผลให้คนไทยมีการอ่านมากขึ้นประมาณสามเท่า เมื่อเทียบกับปี พ.ศ. 2525 แต่หากพิจารณาพฤติกรรมกรรมการอ่านของคนในยุคดิจิทัล พบว่าวิธีอ่านมีความแตกต่างจากที่ผ่านมาเป็นอย่างมาก ด้วยการอ่านข้อความและพิมพ์ข้อความต่างๆ ในทุกที่ทุกเวลาผ่านคอมพิวเตอร์หรือสมาร์ทโฟนด้วยการเลื่อนหน้าจอโทรศัพท์ขึ้น-ลงร่วมกับการกดปุ่ม เริ่มจากวัยเด็กนักเรียน นิสิตนักศึกษา คนทำงาน ผู้ใหญ่ จนถึงผู้สูงอายุ ในฐานะและบทบาทที่แตกต่างกัน แต่มีพฤติกรรมกรรมการอ่านและพิมพ์ข้อความที่ใกล้เคียงกันมากขึ้นทุกวัน

ในทุกที่และทุกเวลากับความร่วมมือในยุคดิจิทัล ที่ต้องการความเร็วของการเข้าถึงข้อมูล การใช้ชีวิตในรูปแบบใหม่แบบนี้ต่างจากรูปแบบเดิมๆ แค่นั้น ต้องวิ่งหนี หรือวิ่งตามให้ทันกับสิ่งที่เปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น หรือสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในอนาคตอย่างไร ทั้งกับบางเรื่องที่เกิดขึ้นมาแล้วผ่านไป หรือบางเรื่องวนกลับมาใหม่ และอีกหลายเรื่องยังคงที่อยู่ คนในสังคมแต่ละสังคมที่ผ่านมามีวิถีการดำเนินชีวิตที่ต้องปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ตามบริบทสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงจากอดีตด้วยความเชื่อแบบหนึ่ง ผ่านมาจนถึงยุคกลาง ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม ยุคสมัยใหม่ ยุคหลังสมัยใหม่ ยุคหลังสมัยใหม่ ผ่านการใช้ชีวิตในยุคดิจิทัล แต่ละยุคสมัยมีรูปแบบความเชื่อที่เหมือนกันบ้าง ต่างกันบ้าง และบางเรื่องทับซ้อนกันบ้าง อาจเรียกได้ว่าเป็นการเปลี่ยนรูปแบบความเชื่อและความต้องการของคนในยุคสมัยหนึ่งไปสู่ความเชื่อและความต้องการที่มีมากขึ้นของคนรุ่นต่อไป มา คนในยุคสมัยนี้จึงพยายามอย่างหนักเพื่อให้ตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นล้วนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามความนิยมของคนหมู่มากแล้วกลายหายไปตามความนิยมใหม่ๆ แต่ไม่ยอมตกกระแสของข่าวสารในยุคดิจิทัล ที่มีเหตุการณ์ต่างๆ เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วผ่านโลกโซเชียลต่างๆ เกิดกระแสการตั้งกระทู้ที่มีการแสดงความคิดเห็นและการแสดงอารมณ์ของผู้เขียนอย่างชัดเจน รวมถึงร้านกาแฟ ธุรกิจอดนิยมนิยมของไทยและทั่วโลก ที่ต้องปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงและมีสิ่งใหม่ๆ เกิดขึ้นทุกวัน ร้านกาแฟเพิ่มเมนูอาหารจานด่วน เพื่อให้บริการกับลูกค้าทุกอย่างแบบเบ็ดเสร็จ อิ่มและอร่อยได้ในที่เดียว รวมทั้งเพิ่มบริการฟรี WiFi สำหรับคนที่ชอบท่องโลก

ออนไลน์ตลอดเวลา และบางร้านเพิ่มการให้บริการชาร์จไฟสำหรับอุปกรณ์ต่างๆ ทั้งสมาร์ทโฟน แท็บเล็ต หรือโน้ตบุ๊กได้ การบริการที่ดี รวมถึงการตกแต่งร้านให้สามารถถ่ายรูปเพื่อเช็กอินและโพสต์ลงโซเชียลเน็ตเวิร์คได้ เพื่อความแตกต่างจากร้านอื่น ส่งผลให้ลูกค้าประทับใจสั่งอาหารและเครื่องดื่มอื่นๆ และมาใช้บริการในครั้งต่อไป คงต้องรอดูต่อไปว่าการปรับตัวเพื่อสนองความต้องการของคนรุ่นใหม่ รุ่นต่อไปเป็นอย่างไรในสังคมยุคดิจิทัลแบบนี้

การปรับตัว ปรับเปลี่ยนความคิดให้เท่าทันอย่างแตกต่างและสร้างสรรค์ รวมถึงการผสมผสานความหลากหลายทางวัฒนธรรมนั้น เป็นคุณลักษณะสำคัญของคนร่วมสมัยใหม่ในยุคดิจิทัลที่ให้อำนาจกับผู้อ่านหรือปัจเจกชนแต่ละคน ทุกคนมีสิทธิในการคิดที่แตกต่างไปจากสิ่งที่ผู้นำเสนอต้องการ แนวคิดนี้ทำให้เกิดขึ้นมีความหลากหลาย พัฒนาต่อไปอย่างไม่มีขีดจำกัด เปิดอิสระตามจินตนาการของแต่ละคน ดังที่รุจีระ โรจนประภายนต์ (2553: ออนไลน์) ได้กล่าวไว้ว่า

- 1) คุณคิดนอกกรอบบ้างหรือไม่
- 2) แล้วคุณยอมรับความต่างของคนอื่นๆ ได้หรือไม่ และ
- 3) ที่สำคัญ คุณเข้าใจหรือไม่ว่าโลกใบนี้ไม่ได้มีกรอบเดียวในการมอง และความสำเร็จในชีวิตก็ไม่จำเป็นต้องรวย (แบบมากๆ) มันมีอะไรที่เราไม่รู้ แล้วมันอาจมาเมื่อไหร่ก็ไม่รู้

ความคิดนอกกรอบ คืออะไร

อิทธิฤทธิ์ ประคำทอง (2548: ออนไลน์) อธิบายคำว่า “ความคิดนอกกรอบ” ไว้ว่า

ความคิดนอกกรอบที่จริงแท้คือการล้อเล่นกับจินตนาการ ความเป็นไปได้กับความเป็นไปไม่ได้ การกระตุ้นให้คนตั้งคำถามคิดถาม และผลักดันชุดความคิดของสังคมให้ดิ้นรนไปจากจุดใดจุดหนึ่งที่เป็นอยู่ จนหลุดพ้นออกจากกรอบครอบหรือกะลาใบเดิมแต่ความคิดนอกกรอบคงไม่อาจเกี่ยวดองกับความคิดหลุดกรอบหรือความคิดหลุดโลก ที่ใครก็ตามเสนอเพื่อเอามันหรือเอาเท ให้เข้ากระแส เพราะคำว่าความคิดนอกกรอบได้กลายเป็นเทรนด์หรือคาถาของนัก (รู้จักใช้ความ) คิดไปเสียแล้ว จนผู้ที่อยากจะทำความคิดนอกกรอบ ไม่ตระหนักว่า บางทีความคิดนอกกรอบก็ต้องการกรอบของการคิดอยู่บ้างเหมือนกัน

สมบัติ นพรัค (2550: ออนไลน์) ได้ให้คำอธิบายไว้ดังนี้

“คิดนอกกรอบ” คือ คิดไม่เหมือนเดิม มี 3 ลักษณะคือ

1. คิดเพิ่มจากเดิม เช่น เคยทำงานในมุมมองเดียว ก็เพิ่มมุมมองในการทำงานมากขึ้นจาก

เดิม อาทิ เคยขายกล้วยเดี่ยวอย่างเดียว ก็เพิ่มขายข้าวแกงด้วย ขนมด้วย เพิ่มความหลากหลายให้ลูกค้า กิจกรรมก็จะดีขึ้น

2. เปลี่ยนกรอบคิด เช่น เป้าหมายการศึกษาเดิมคือ คิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น ก็เปลี่ยนกรอบคิดและเปลี่ยนเป้าหมายเป็น เก่ง ดี มีสุข เดียวนี้เปลี่ยนกรอบคิดเป็น คุณธรรมนำความรู้

3. เปลี่ยนมุมมอง คือ ไม่มองในมุมเดิมๆ เช่น นิทานเรื่องเซลแมนขายรองเท้า ที่ไปบนเกาะๆ เดียวกัน แต่คนแรกเห็นว่าชาวเกาะไม่ใส่รองเท้า ก็โทรกลับไปบอกเจ้านายว่า คงขายรองเท้าไม่ได้ แล้วก็จากไป แต่เซลแมนคนที่สองที่เห็นอย่างเดียวกัน แต่โทรกลับไปบอกเจ้านายว่า เราจะรวยกันใหญ่แล้วเพราะชาวเกาะไม่มีใครสวมรองเท้าเลย เราต้องขายรองเท้าดีแน่ๆ

คิดนอกกรอบ คือ คิดตรงข้ามกับความคิดเดิม เช่น เดิมเคยมีความเชื่อว่า “โลกแบน” ก็คิดตรงข้ามว่า “โลกกลม” แล้วก็หาทางพิสูจน์ว่าโลกกลมโดยหาเหตุผลมาสนับสนุน เช่น เมื่อเรือแล่นเข้าฝั่ง จะเห็นเสากระโดงเรือก่อนเห็นลำเรือ แสดงว่ามีส่วนโค้งของโลกบังเรือไว้ก่อน เป็นต้น

คิดนอกกรอบ คือ การคิดสิ่งใหม่ๆ จากกรอบเดิม เช่น มีวิธีอื่นมากกว่าที่เรารู้ เราเห็นอีกหรือไม่ ที่จะทำให้ผลลัพธ์เกิดขึ้นเหมือนกัน แต่ใช้วิธีที่แตกต่างกัน ที่ผมชอบยกตัวอย่างเวลาสอนปรัชญาคือ เดิมมนุษย์มีความเชื่อว่าการมีลูกเกิดจากการมีเพศสัมพันธ์เท่านั้น ก็นำไปคิดว่ามีวิธีอื่นอีกหรือไม่? จนต่อมามีการศึกษาพบว่า ไม่จำเป็นต้องมีเพศสัมพันธ์ก็มีลูกได้ โดยการนำเชื้อของผู้ชายผสมกับรังไข่ จนเกิดเป็นเด็กหลอดแก้ว และคิดต่อไปอีกพัฒนาไปจนถึงปัจจุบันไม่จำเป็นต้องใช้รังไข่และเชื้อผสมกันแล้ว แต่ใช้เซลล์ที่เราเรียกว่าวิธี “โคลนนิ่ง” แทน

การคิดนอกกรอบ จริงแท้แล้วมีมาตั้งแต่อดีต แต่เป็นแนวคิดในกระแสรองมากกว่า เพราะคนในสังคมก่อนๆ นั้น เห็นพ้องกับแนวคิดของกระแสหลัก ยึดมั่นและยึดถือปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด จริงจัง เช่น คนยุคหนึ่งเชื่อมั่นในปัญญาความรู้ว่าเป็นของแท้ของดี อย่างนักปรัชญาที่ชื่อว่า โซกราตีส พยายามที่จะชักชวนจูงใจให้เยาวชนหันมาสนใจในการแสวงหาปัญญาความรู้ที่เป็นัจธรรม ด้วยการหาทางหลอกล่อเยาวชนให้มาสนใจในสิ่งที่พวกเขาควรจะสนใจ (ไซยนต์ ไซยพร. 2553 : 17) โซกราตีสไม่ประสบความสำเร็จกับการเชิญชวน คงเช่นเดียวกับสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมไทยปัจจุบันที่เด็กๆ ไม่สนใจกับสิ่งที่ป็นความรู้รอบตัว ไม่สนใจกับเหตุการณ์บ้านเมืองหรือเหตุการณ์วิกฤตหลายๆ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในโลก ทำให้สังคมโลกทุกหน่วยงานทุกองค์กร ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น ระดับประเทศ ระดับภูมิภาค และระดับโลก หามาตรการส่งเสริม สนับสนุน

และแก้ไขปัญหาดังกล่าว อย่างต่อเนื่องเพื่อให้เกิดสิ่งดีๆ ขึ้นกับทุกส่วนของพื้นที่โลก การเชิญชวนให้ทุกคนเข้ามามีส่วนร่วม คงนำวิธีการของโสกราตีสมาซึ่งไม่ได้ผล เพราะถูกพิสูจน์มาแล้วหลายพันปี แล้วแนวคิด วิธีการ และกระบวนการแบบไหน ถึงจะได้ผลที่ออกมาตามที่ต้องการ

เช่นเดียวกับยุคกลาง รูปแบบการคิดได้รับอิทธิพลของศาสนจักร ที่ต้องการแต่ตรรกะและการโต้แย้งเพื่อพิสูจน์ว่าใครคือพวกนอกรีต

ศาสนาไม่ได้ต่อต้านการคิด ปัญหาอยู่ตรงที่ศาสนาเน้นการคิดเพียงรูปแบบเดียว แบบนี้เท่ากับปิดกั้นวัฒนธรรมทางด้านสติปัญญาให้จำกัดวงอยู่แค่การคิดหาเหตุผล ค้นหาความจริง และการโต้แย้งด้วยเหตุผลและผล

สมัยก่อนบรรดานักคิดนอกคอกถูกตราหน้าเป็นพวกนอกรีตจนถึงกับโดนเผาทั้งเป็น แม้แต่กาลิเลโอที่เสนอความคิดซึ่งมีที่มาจากการสังเกตและทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ ศาสนจักรก็ยังไม่รังเกียจ (เอ็ดเวิร์ด เดอ โบโน¹. 2553: 186)

วิธีคิดในช่วงต่อมาได้นำเอาวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์เป็นที่ตั้ง วิธีคิดที่มีกฎเกณฑ์ มีการคาดคะเนหรือการทำนายที่แม่นยำขึ้น และมนุษย์สามารถควบคุมธรรมชาติได้ ยุคแห่งการปฏิวัติอุตสาหกรรมนี้ทำให้สถานการณ์ต่างๆ เปลี่ยนแปลงไป ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์และการคิดค้นนวัตกรรมใหม่ๆ ทำให้ประชากรโลกจำนวนมากพ้นจากสภาวะความยากจน ป้องกันโรคระบาดร้ายแรง แก้ปัญหาความอดอยาก และภัยพิบัติต่างๆ ได้

สำหรับสังคมช่วงสมัยของนักคิดชาวเยอรมันที่ชื่อ “นิตเช” (Nietzsche) กับคำประกาศที่ว่า “พระเจ้าตายแล้ว” และการแสดงความเห็นที่แตกต่างจากนักคิดคนอื่นด้วยการยกย่องเพลโต (Plato) ว่าเป็นหนึ่งในบิดาแห่งกระแสปัญญาความรู้อันยิ่งใหญ่ แต่นิตเชกลับเห็นว่าควรยกย่องนักคิดก่อนหน้าโสกราตีส² และพวกโซพิสท์ผู้ขายความรู้ และวิพากษ์วิจารณ์ความคิดแบบเพลโตที่ต้องมีเหตุผลและดีสมบูรณ์แบบที่สุดในโลกเพียงสิ่งเดียว

งานเขียนในระยะแรกของเพลโตมีทฤษฎีความคิดหรือทฤษฎีแบบเป็นศูนย์กลาง ในด้านทฤษฎีความรู้ เขาได้รับแนวคิดมาจากปาร์เมนิเดส และอราคลิตุส แบบซึ่งเป็นวัตถุของความรู้ เป็นสิ่งที่

คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง เช่นเดียวกับสิ่งที่ เป็น “หนึ่ง” ในความหมายของปาร์เมนิเดส ซึ่งเป็นสิ่งสมบูรณ์และเป็นอมตะ และมีอยู่ในโลกที่สูงกว่า เป็นสิ่งที่อาจเข้าใจได้ด้วยจิต (จูเลียน อักซ์สีย์ และคณะ. 2542: 15)

เลียวทาร์ นักคิดชาวฝรั่งเศส (Jean-François Lyotard) ผู้เขียนหนังสือ The Postmodern Explained to Children ซึ่งแสดงให้เห็นแนวคิดที่ว่าเลียวทาร์ไม่ชอบและไม่เชื่ออะไรที่อ้างว่ามีความจริงแท้ นั่นคือเด็ก อาจมีความคิดที่จะไม่เชื่อในสิ่งที่ผู้ใหญ่บอกว่าจริง เป็นนักคิดที่มีความคิดนอกกรอบในยุคนั้น

เมื่อเลียวทาร์ไม่เชื่อเรื่องความจริงแท้ที่ผู้ใหญ่ชอบอ้างว่ามีจริง ดังนั้นจึงไม่เรียกสิ่งที่ผู้ใหญ่เรียกว่า “ความจริง” ว่าเป็นความจริงอีกต่อไป (ไชยันต์ ไชยพร. 2553 : 73) ในสายตาของเลียวทาร์ ความจริง หรือความไม่จริงต่างๆ นั้นล้วนเป็นเรื่องเล่า ซึ่งเรื่องเล่าเหล่านั้นมีหลายรูปแบบ และเรื่องเล่าของผู้ใหญ่ถูกเรียกว่า “Metanarratives” หรือ “อภิมหาอรรถาธิบาย” เป็นเรื่องเล่าที่ใหญ่สุดๆ (คำศัพท์นี้ถูกใช้โดยอาจารย์ไชยันต์ ไชยพร)

แล้วคนที่คิดจะอยู่อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล ต้องมีความเชื่อแนกเช่นเดียวกับเลียวทาร์ด้วยหรือไม่ คำตอบที่คนในสังคมตอบได้ในทันทีคือ “ไม่จำเป็น” สิ่งหนึ่งที่ไม้อาจปฏิเสธเรื่องเล่าจากผู้ใหญ่แล้วคนรุ่นเราควรเชื่อคือเรื่องเล่าจากประสบการณ์ตรงของผู้ใหญ่คนนั้น เป็นประสบการณ์ที่บางครั้งคนรุ่นใหม่ไม่จำเป็นต้องไปพิสูจน์เพื่อหาคำตอบ (ยกเว้นความอยากรู้อยากเห็น ความคึกคะนอง ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ และอีกหลายๆ ความ) เช่น ผลของการลงเสพยาเสพติด ผลของการเมาแล้วขับ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเรื่องเล่าที่เป็นความจริง และเป็นข้อเท็จจริง ที่ควรฟัง ควรเชื่อ เป็นอย่างยิ่ง

โลกยุคใหม่เชื่อว่าความจริงนั้นมีบริบทเฉพาะ สังคมคือพื้นที่แลกเปลี่ยนเชิงสัญลักษณ์ที่ไม่ตายตัว การวิเคราะห์สังคมเป็นไปตามแนวคิดการวิเคราะห์เชิงวัฒนธรรมอย่างที่มีเซล พูโกต์ ที่เสนอวิธีการวิเคราะห์สังคมแบบ “วาทกรรมและอำนาจ” เช่นเดียวกับความจริงอีกหลายๆ ความจริง รวมทั้งความจริงกับความเป็นไปไม่ได้ที่สะท้อนให้เห็นความคิดนอกกรอบได้เป็นอย่างดี

ใครๆ ก็รู้ว่าครั้งหนึ่งวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในแผ่นดินจีนล้ำหน้ากว่าที่ไหนๆ ในโลก แต่เพราะความเย่อหยิ่งในสติปัญญา นักปราชญ์จีนจึงถือว่าความจริงและข้อเท็จจริงก็เพียงพอแล้ว ไม่มีที่ว่างเผื่อให้สิ่งที่ยังคลุมเครืออย่างเช่น “เรื่องความเป็นไปได้” ดังนั้น

¹ ดร.เอ็ดเวิร์ด เดอ โบโน (Dr. Edward de Bono) ปรมาจารย์ด้านความคิดสร้างสรรค์ ผู้คิดค้นหลักสูตร Lateral Thinking และ Six Thinking Hats ผู้เขียนหนังสือ Think! Before It's Too Late

² โสกราตีส ชาวเมืองเอเธนส์ เป็นตัวอย่างของผู้แสวงหาความจริงอย่างไม่ไยดีประโยชน์ ชีวิตของเขายู่นช่วง 470 - 399 ปี ก่อน ค.ศ.

ความเจริญก้าวหน้าจึงหยุดชะงัก ความเป็นไปได้จำเป็นสำหรับการคิดสร้างสรรค์ ความเป็นไปได้จำเป็นสำหรับการคิดออกแบบ ความเป็นไปได้จำเป็นสำหรับการคิดโน้มน้าวใจหาสิ่งใหม่ๆ ในเมื่อความเป็นไปได้ขัดกันโดยสิ้นเชิงกับความต้องการของศาสนจักรยุคเรอเนสซองซ์ (ซึ่งต้องการความจริง) จึงถูกละเลยเสียเป็นส่วนมากในวงการศึกษ การปรับปรุงการคิดให้ดีขึ้นได้ เราต้องคำนึงถึงความเป็นไปได้ คำนึงถึงสมมุติฐาน และทางเลือก (เอ็ดเวิร์ด เดอ โบโน. 2553: 187 - 188)

จะเห็นได้ว่าคำว่า “การคิดนอกกรอบ” สามารถอธิบายแนวคิดหลักของความร่วมสมัยในยุคดิจิทัลได้เป็นอย่างดี เติบโตด้วยการท้าทายให้คิดนอกเหนือจากที่อ่าน ที่ฟัง หรือที่รู้มาด้วยวิธีการใดๆ ก็ตาม ไม่ต้องยึดติดกับประเพณีหรือความต้องการนำเสนออะไร ผู้อ่านสามารถคิดให้นอกกรอบจากที่ประเพณีพยายามจะนำเสนอ นักคิดแนวหลังสมัยใหม่ประกาศว่า “ประเพณีตายแล้ว” (จันทน์ เจริญศรี. 2544: 39) นั่นหมายความว่า คิดไปตามจินตนาการ คิดเกินจากที่รู้ และคิดในสิ่งที่จะเป็นไปได้ให้เป็นไปได้ โดยไม่ต้องยึดติดเฉพาะข้อเท็จจริงตัวบท หรือตัวเอง

“ประเพณีไม่มีความสัมพันธ์ใดๆ กับตัวบท และสิ่งที่เขาเขียน ไม่ใช่สิ่งที่เขาหมายถึง (จันทน์ เจริญศรี. 2544: 40)

ทำไมต้อง “ยอมรับความแตกต่าง”

ความแตกต่างของคนในสังคมเริ่มเห็นชัดเจนขึ้นหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นช่วงศตวรรษที่ 18 ปลายยุคสมัยใหม่ ผู้คนในยุโรปเริ่มมีคำถามว่าความมีเหตุมีผลอย่างเดียวยังจะช่วยให้เราเข้าใจชีวิตและโลกได้จริงหรือ จะมีความเท่าเทียมของระบบศีลธรรมคุณธรรม ระบบสังคม เสรีภาพ และความเท่าเทียมกันได้จริงหรือ เมื่อความเป็นจริงได้สะท้อนให้เห็นว่า “อำนาจ” นั้นมีความแตกต่างกัน มีความไม่เท่าเทียมกันในชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคม เกิดความแตกแยกกันมากขึ้น ทั้งนี้เหตุผลหลักสำคัญประการหนึ่งคือ ความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่สร้างความสะดวกสบาย แต่กลับทำให้คนอีกจำนวนมากมีชีวิตที่ยากลำบากขึ้น สังคมเกิดความเสื่อมโทรมมากขึ้น

หากใครจะอยู่ในสังคมขณะนี้ อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล คนๆ นั้นต้องยอมรับความแตกต่างให้ได้ เราอาจแตกต่างจากคนอื่นๆ แต่เป็นความแตกต่างที่ยังคงเหลือพื้นที่ของตัวเอง แนวคิดของแดร์ริดา (Jacques Derrida) ทำให้เราเข้าใจถึงความแตกต่างนี้ได้อย่างดี ด้วยวิธีการเปรียบเทียบสิ่งตรงกันข้ามหรือคู่ขัดแย้ง (opposition) การคิดแบบคู่ขัดแย้งเป็นลักษณะเด่นของมนุษย์ตั้งแต่โบราณ เช่น ไฟ/ดิน สวรรค์/นรก สูง/ต่ำ ขาว/ดำ ดี/เลว ไกล/ใกล้ พวกเรา/พวกเขา ของจริงแท้/ของปลอม เกิด/ตาย เป็นต้น แม้แต่ในหนังสือ

ของอริสโตเติลที่ชื่อว่า Metaphysics ก็ยังแบ่งคู่ขัดแย้ง เช่น form/matter natural/unnatural whole/part active/passive เป็นต้น

แดร์ริดาซึ่งได้รับอิทธิพลจากไฮเดกเกอร์ และเป็นตัวแทนคนสำคัญของกลุ่มหลังสมัยใหม่มองว่า “ความหมาย” “เกิดจากกระบวนการที่เขาเรียกว่า difference (ให้ความรู้สึกคล้ายกับ difference - ความแตกต่าง ซึ่งเป็นแนวคิดใหญ่ของสัญวิทยา) หรือคำว่า การก้าวข้าม Aporia ที่หมายถึง “การก้าวข้ามข้อจำกัด” เป็นต้น (ธีรยุทธ บุญมี. 2551: 13)

ความเข้าใจถึงความแตกต่างนี้ก่อให้เกิดการศึกษาถึงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มคน กลุ่มวัฒนธรรมย่อยๆ เช่น การทำความเข้าใจคนชายขอบ การศึกษาประเด็นเพศสภาพ เป็นต้น และการยอมรับความแตกต่างและความหลากหลายทางวัฒนธรรมจากทั่วโลก ทำให้เกิด “แพชชั่น” ทศนีย์ บุญนาค (2553) ให้คำจำกัดความ “แพชชั่น” ไว้ดังนี้

“แพชชั่น” เปรียบเสมือนบัตรประจำตัวในการแสดงออก ซึ่งเอกลักษณ์ของกลุ่ม ไม่ว่าจะเป็นเพศ ความเป็นปัจเจกบุคคล เผ่าพันธุ์ ชนชั้น รวมถึงภูมิอากาศ สิ่งแวดล้อม และยุคสมัยที่ถักทอผ่านผ่านเส้นใยของแพชชั่น บางยุคอาจเข้มงวด แต่บางสมัยอะไรก็สามารถเป็นไปได้จนถึงหลุดโลก ซึ่งเราจะเห็นความคิดสร้างสรรค์และจิตวิญญาณ แทรกสอดตรึงตรึงไปกับวัฒนธรรมของทั้งอาคาร เครื่องเรือน เครื่องนุ่งห่ม ที่แสดงถึงวัย และวรรณะทางสังคม

“แพชชั่น” อันเป็นผลมาจากการคิดสร้างสรรค์ และจินตนาการบนฐานของความแตกต่างและแรงบันดาลใจของนักออกแบบ ส่วนหนึ่งทำให้ผู้คนในสังคมถูกผลักดันให้เป็นส่วนหนึ่งของสังคมบริโภค ด้วยการสร้างนิสัยและรสนิยม ผ่านวัสดุ อาหาร เทคโนโลยี รวมไปถึง “กรอบความคิดรูปแบบเดียว” เหมือนบะหมี่สำเร็จรูป ส่งผลให้ขาดการฝึกการคิดให้แตกต่าง ยอมรับในความต่างของผู้คน จนเกิดการไร้เสถียรภาพของสังคม ดังนั้น สิ่งสำคัญประการหนึ่งของแพชชั่น คือ “ความแตกต่าง” คือ “การเรียนรู้ที่จะรัก รักผู้อื่นเหมือนรักตนเอง” และ “เรียนรู้ที่จะเกียจคร้านต่อการทำลายล้าง” ... การเรียนรู้ที่จะรักนั้น คือ เริ่มที่การเรียนรู้แพชชั่นของการให้ตนเอง (ทศนีย์ บุญนาค. 2553: 111)

คนร่วมสมัยในยุคดิจิทัลตามแบบฉบับของสังคมไทย และในฐานะคนไทย

สำหรับการอยู่อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัลตามแบบฉบับของสังคมไทย และในฐานะคนไทย ควรตระหนักและสำรวจจิตใจว่าเราคือใคร เราจะดำรงอยู่ในสังคมไทย สังคมโลก โดยรักษาไว้ซึ่งความเป็นตัวตนของเราไว้อย่างไร ไม่กลายเป็นอื่นตามกระแสที่พยายาม

ปลูกเร้า ชวนเชื่อ ให้เสพและติดรสนิมด้วยการใช้ของที่มีเยื่อ เพื่อแสดงเอกลักษณ์ของตนเอง หรือเพื่อให้เป็นไปตามสูตรสำเร็จของสังคมที่คนรุ่นใหม่ปรารถนา จดจ่อกับการได้เป็นดารา นางแบบ มีรถหรูขับ มีเทคโนโลยีที่ทันสมัยไว้ข้างกาย เหล่านี้เป็นปรัชญาของคนรุ่นใหม่ที่วางตนอยู่ในฐานะผู้บริโภค ซึ่งสวนทางกับปรัชญาทางพุทธศาสนาที่เน้นเรื่องการมองตนเองผ่าน “สติ” และ “กระบวนการทางปัญญา” เป็นเครื่องเตือนที่ทำให้มองวัตถุเหล่านั้นเป็นเพียงมายา

การที่สังคมไทยจะเอาอย่างฝรั่ง ไม่ว่าจะแบบสมัยใหม่หรือหลังสมัยใหม่ ต้องมองก่อนว่าเราทำไมต้องเหมือนเขาในด้านที่ไม่ได้พัฒนาปัญญา ไม่ต้องรวยแบบเขาแต่พอเพียงในระดับหนึ่งแบบพระราชดำริ ไม่ต้องมีกลไกการตลาดที่ใหญ่โตแบบเขา แต่สิ่งที่เราควรมีคือความสามารถในการพิจารณา ซึ่งอันนี้ไม่มีขอบเขตแต่ต้องกว้างและลึกตลอดเวลา ไม่จำกัดว่าต้องก่อนหรือหลังสมัยใหม่ แต่มีให้ความเข้าใจในสิ่งที่ศึกษาอยู่ สิ่งนี้แหละที่พึงปรารถนา (รุจิระ โรจนประภายนต์. 2548: ออนไลน์)

การมองกรอบแนวคิดใหม่ด้วยการคิดนอกกรอบอย่างสร้างสรรค์ และการยอมรับความแตกต่างของคนและวัฒนธรรมเพื่อให้การอยู่อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล เป็นไปในเชิงพัฒนาความรู้ มีการคิดเชิงวิเคราะห์และการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพในโลกออนไลน์ แนวทางสำหรับการแก้ปัญหา คือการกลับไปสู่ระบบการผลิตระดับท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นผลผลิตจากการเกษตร ปศุสัตว์ งานหัตถกรรม หรืออุตสาหกรรมบริการที่ผสมผสานกับกิจกรรมการท่องเที่ยว และการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับวัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อนำไปสู่การพึ่งพาตนเอง สร้างความรู้สึกรักถึงความเป็นเจ้าของ สร้างงานสร้างรายได้ให้เกิดขึ้นภายในชุมชนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น อันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนที่สามารถพัฒนาให้ยั่งยืน นำไปสู่การลดความคับคั่งในโรงงานอุตสาหกรรม นอกจากนี้ คนรุ่นใหม่ในยุควัฒนธรรมดิจิทัล ในฐานะผู้ประกอบการหรือนักลงทุนต้องรับมือกับข้อมูลข่าวสารที่มีจำนวนมาก รวมถึงเทคโนโลยีที่ปรับเปลี่ยนตลอดเวลาอย่างเท่าทัน โดยเฉพาะเทคโนโลยีทางการเงิน หรือ Fintech ซึ่งย่อมาจากคำว่า Financial Technology ที่มีประโยชน์มากมายทั้งช่วยลดต้นทุนและเวลาในการทำธุรกรรมทางการเงินและการลงทุน ทำให้การคิดวิเคราะห์นำไปสู่การตัดสินใจ และสื่อสารสู่สาธารณะได้อย่างแม่นยำมากขึ้น

ดังที่ อี.โอ. วิลสัน สะท้อนถึงภาวะจำนวนประชากร เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อม ที่ส่งผลต่อการกำหนดโลกอนาคต หากไม่มีการคิดแก้ไขปัญห

อี.โอ. วิลสัน (E.O. Wilson) นักชีววิทยาแห่งมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดชี้ว่า พวกเรากำลังจะเดินผ่าน “ช่วงเวลาคอขวด” ที่มีความกดดันสูงสุดระหว่างทรัพยากร ธรรมชาติกับสติปัญญาของมนุษย์ในการแก้ไขปัญห (รอฮีม ปรามาท. 2549: 15)

ดังนั้น การมองปัญหาควรมองให้นอกกรอบเต็มๆ เพราะปัจจัยที่ก่อให้เกิดปัญหานั้น มีการเปลี่ยนแปลงไปตามเศรษฐกิจโลก และความหลากหลายของวัฒนธรรม อย่างเช่นครั้งหนึ่งประเทศที่ร่ำรวยต้องมองสาเหตุความยากจนด้วยสายตาที่เปลี่ยนแปลงไป

ในประเทศที่ร่ำรวยมักเชื่อกันว่า สาเหตุของความยากจนชนชั้นเกิดจากตัวผู้ยากจนเอง หรือเกิดจากรัฐบาล ครั้งหนึ่งเคยเชื่อกันว่า ปัจจัยตัดสินได้แก่เชื้อชาติ วัฒนธรรม ศาสนา และบทบัญญัติ ระบบชั้นวรรณะในสังคม คุณสมบัติในการเป็นผู้ประกอบการ ธุรกิจและความไม่เท่าเทียมกันระหว่างเพศ แต่ทฤษฎีเหล่านี้ล้าสมัยไปแล้ว เพราะปัจจุบันมีสังคมหลากหลายวัฒนธรรมและศาสนาที่ประสบความสำเร็จในการพัฒนาเศรษฐกิจจนมีความมั่งคั่ง ยิ่งไปกว่านั้น จารีตวัฒนธรรมบางอย่างที่เคยเชื่อกันว่าไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ เช่นวรรณะ บทบาทที่แตกต่างกันระหว่างเพศ ความมีอิสระและทางเลือกในการมีบุตร การยึดมั่นเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไป และมักเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเมื่อสังคมแปรเปลี่ยนเป็นสังคมเมืองที่มีการพัฒนาทางเศรษฐกิจ (รอฮีม ปรามาท. 2549: 55)

สรุปส่งท้าย

การอยู่อย่างคนร่วมสมัยในยุคดิจิทัล ด้วยกรอบความเข้าใจง่าย ๆ 3 ประการตามที่มีรุจิระ โรจนประภายนต์ นำเสนอนั้น อาจเป็นการสร้างความเข้าใจในภาพกว้าง หากแต่เมื่อคิดเข้าไปถึงรายละเอียดของแต่ละข้อ จะยิ่งทำให้คนที่ต้องการเป็นส่วนหนึ่งของสังคมขณะนี้ได้เข้าใจมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเรื่องของความคิดที่แสดงความเป็นปัจเจกชนมากขึ้น ผลที่ต่อเนื่องคือการสร้างให้เกิดการยอมรับถึงความแตกต่างจึงเป็นหัวใจสำคัญของการอยู่ร่วมกันในสังคม เป็นการสร้างความแตกต่างที่มีร่วมกัน ไม่ใช่การสร้าง ความแตกต่างเพื่อต่อต้านหรือขัดแย้งกันเอง

เอกสารอ้างอิง

- จันทน์ เจริญศรี. 2544. โพสต์โมเดิร์น & สังคมวิทยา. กรุงเทพฯ: วิชาษา
- จูเลียน อักซ์ลีย์ และคณะ. (2542). **วิวัฒนาการแห่งความคิด : ภาคนุษย์และโลก**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ไชยันต์ ไชยพร. (2553). **Postmodern: ชะตากรรมโพสต์โมเดิร์นในอุ้งมือนักปรัชญาการเมืองโบราณ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โอเพ่นบุ๊กส์.
- ทัศนีย์ บุญนาค. (2553). **แพชชั่น : ค็อกเทลชีวิต**. กรุงเทพฯ: อุดมปัญญา
- ธีรยุทธ บุญมี. 2551. **การปฏิวัติศาสตร์ของโซซอร์เส้นทางสู่โพสต์โมเดิร์นนิสม์**. กรุงเทพฯ: วิชาษา
- ประกายดาว แบ่งสันเทียะ. (2558). **สูตรองค์การยั่งยืน ข้ามยุค Post Modern**. วารสารสถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ. มศว. 6 (2): 2-9
- มาร์ก ไทป์ และรีนา จานา. (2552). **นิวมิเดียอาร์ต**. แปลโดย สำราญ หม่อมพุก และวรพจน์ สัตตะพันธ์ศิริ. กรุงเทพฯ: เดอะเกรทไพนอาร์ท จำกัด.
- รอฮีม ปรามาส (แปล). (2549). **วิกฤต วิสัยทัศน์และวงชีวิตสู่โลกอนาคต, Crossroad for Planet Earth**. กรุงเทพฯ: มติชน
- รุจิระ โรจนประภาณต์. (2548). **อะไรนะ ยุคหลังสมัยใหม่?**. สืบค้นเมื่อ 18 กันยายน 2553, จาก <http://www.prachatai3.info/column-archives/node/1029>
- สมบัติ นพรัก. (2550). **คตินอกกรอบ (2)**. สืบค้นเมื่อ 13 กันยายน 2553, จาก <http://gotoknow.org/blog/sombatnednuqakm/106701?page=1>
- อิทธิฤทธิ์ ประคำทอง. (2548). **กรอบคิดของการคตินอกกรอบ**. สืบค้นเมื่อ 18 กันยายน 2553, จาก <http://www.prachatai3.info/column-archives/node/958>
- เอ็ดเวิร์ด เดอ โบโน. (2553). **คิด! ทลายกรอบคิดเดิม เพิ่มพลังคิดสร้างสรรค์**. แปลโดย/Think! Before It's too late. กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊กส์
- Canada's Centre for Digital and Media Literacy. (2017). **Digital Literacy Fundamentals**. สืบค้นเมื่อ 20 พฤศจิกายน 2560, จาก <http://mediasmarts.ca/digital-media-literacy-fundamentals/digital-literacy-fundamentals>
- Ulrich ZACHAU. (2016). **แนวคิดสำหรับประเทศไทยในการเข้าสู่ยุคดิจิทัล**. สืบค้นเมื่อ 20 ตุลาคม 2560, จาก <http://blogs.worldbank.org/eastasiapacific/th/node/3323>